ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 2.7825(UIF) VOLUME - 12 | ISSUE - 8 | APRIL - 2026

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

DALIT, TRIBAL AND DEPRIVED WOMEN'S ISSUES, STRUGGLE AND FEMALE IDENTITY

Santosh Krishna Gidaye
Shri.S.H.Kelkar College Devad, Sindhudurg.

प्रस्तावना :

पुरुषसत्ताक भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये स्त्रियांचे मोठ्या प्रमाणावर मानसिक, कौटुंबिक ,सामाजिक, आर्थिक व राजकीय शोषण झालेले दिसून येते: त्यामुळे भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रियांच्या प्रश्नांकडे पाहताना 'एकजिनसी स्त्री' अशी धारणा ठेवणे चुकीचे आहे. दलित, आदिवासी आणि वंचित महिलांचे प्रश्न केवळ 'स्त्री' असण्यापुरते मर्यादित नसून, त्यांना जातीव्यवस्था, वर्ग आणि पितृसत्ताक अशा तिहेरी म्हणजे ती समाजातील तळागाळातील खालच्या जातीतील आहे म्हणून,ती कनिष्ठ वर्गातील आहे व ती एक स्त्री आहे म्हणूनअश्या तिहेरी शोषणाचा सामना करावा लागतो. त्यांच्या अस्तित्वाचा संघर्ष हा मुख्य प्रवाहातील स्त्रीवादापेक्षा वेगळा आणि अधिक दाहक व कारुण्यपूर्ण आहे.

'दलित' म्हणजे दबला गेलेला किंवा दाबला गेलेला. समाजातील कोणत्याही वरच्या वर्गातील स्त्री किंवा पुरुषा कडून तिच्या किवा त्याच्या हाताखाली काम करणाऱ्या स्त्री किंवा पुरुषाचे मानसिक,कौटुंबिक. सामजिक, सांस्कृतिक व राजकीय अश्या कोणत्याही प्रकारच्या परीवेशामध्ये केले जाणारे शोषण होय.दलित ही संकल्पना व्यापक आहे या मध्ये पूर्वाश्रमीचे अस्पृश्य येतात,तसेच भटक्या विमुक्त जमातीतील व आदिवासी, अबला, मजूर यां समावेश होतो.दलित महिलांच्या प्रश्नांमध्ये प्रमुख्ये जातिनिहाय हिंसा,आणि शोषणजातिनिहाय हिंसा: दलित महिलांना केवळ स्त्रिया म्हणून नव्हे, तर 'दलित' असल्यामुळे अधिक तीव्र हिंसाचाराला सामोरे जावे लागते.आर्थिक परावलंबित्व आणि शोषण: भूमिहीनता आणि रोजगाराच्या अनिश्चिततेमुळे या महिलांचे आर्थिक शोषण मोठ्या प्रमाणावर होते.आरोग्य आणि शिक्षण: कुपोषण, माता मृत्यू दर आणि साक्षरतेचे कमी प्रमाण हे या वर्गातील महिलांसमोरील मोठे प्रश्न आहेत. **लैंगिक आणि शारीरिक अत्याचार: दलित महिलांना 'स्पृश्यतेच्या' नावाखाली वारंवार हिंसाचाराचे बळी बनावे लागते. जातीय वर्चस्व कायम ठेवण्यासाठी त्यांच्यावर लैंगिक अत्याचार व बलात्कार हे शस्त्र म्हणून वापरले जाताआदिवासी महिला** आणि विस्थापन: जंगल आणि जमिनीवरून होणारे विस्थापन हे आदिवासी महिलांच्या अस्मितेवर केलेला सर्वात मोठा आघात आहे. **वंचित घटकातील (दलित/ग्रामीण/गरीब) महिलांचे सक्षमीकरण हा सामाजिक न्यायाचा आणि विकासाचा कणा आहे. शतकानुशतके शिक्षण मालमत्ता आणि निर्णय प्रक्रियेपासून दूर राहिलेल्या या महिलांना जातीभेदआर्थिक दारिद्र्य आणि लिंगभेदाचा दुहेरी फटका बसतो. त्यांच्या सक्षमीकरणासाठी शिक्षणकौशल्य विकास आणि बचत गटांसारख्या माध्यमांतून आर्थिक स्वावलंबन आवश्यक आहे.**

ऐतिहासिक व सामाजिक पार्श्वभूमी:

भारतीय समाजव्यवस्थेतवंचित घटकातील महिलांची स्थिती ऐतिहासिकदृष्ट्या अत्यंत दुर्बल राहिली आहे. पुरुषसत्ताक मानसिकतेमुळे आणि जातिव्यवस्थेमुळे त्यांना सामाजिक आणि कौटुंबिक स्तरावर दुय्यम स्थान मिळाले .त्यांना मिळत असलेल्यासुविधांचा अभाव आणि निर्णय प्रक्रियेत सहभागाची कमतरता या समस्यांना सामोरे जावे लागते. तसेच ग्रामीण भागातील महिलांना आर्थिक अवलंबित्व आणि रोजगाराच्या संधींअभावी संघर्षाचा सामना करावा लागतो .त्यासाठी या वंचित घटकातील महिलांचे सक्षमीकरण महिला सक्षमीकरण म्हणजे केवळ आर्थिक विकास नाहीतर त्यांना स्वतःचे निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्यसमान हक्क आणि प्रतिष्ठा मिळवून देणे आहे . वंचित महिलांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी शिक्षण आणि कायदेशीर हक्कांची जाणीव करून मुख्य समस्या ही महिलांमध्ये असलेली प्रामुख्याने गरिबी व निरक्षरता आहे. त्यामुळे त्यांचे सामाजिक शोषण होते व त्यांच्या आरोग्यावर विपरित परिणाम होतो.

दलित,आदिवासी व वंचित महिलांचे प्रश्न :

दलित महिलांना जातलिंग आणि वर्ग या तिहेरी शोषणाचा सामना करावा लागतो. शारीरिक हिंसाचार लैंगिक अत्याचार शिक्षण व रोजगारातील असमानताआणि सामाजिक अस्पृश्यता हे त्यांच्यापुढील मुख्य प्रश्न आहेत. त्यांना न्याय मिळण्यात अडचणी येतातकारण दलित महिलांवरील बलात्काराच्या घटनांमध्ये शिक्षेचे प्रमाण अत्यंत नगण्य (२% पेक्षा कमी) आहे .

दलित महिलांच्या समस्येची प्रमुख कारणे आणि पैलू:

- जातीय हिंसाचार आणि लैंगिक शोषण: दलित महिलांना 'अस्पृश्यता' आणि पितृसत्ताक व्यवस्थेमुळे दुहेरी हिंसेला बळी पडावे लागते . त्यांच्या शरीराचा वापर सवर्ण जातींकडून वर्चस्व दाखवण्यासाठी केला जातो ..
- न्याय व्यवस्थेतील अडथळे: पोलिस आणि न्यायिक प्रक्रियेत सहकार्य मिळत नाहीज्यामुळे गुन्हेगारांना संरक्षण मिळते .
- आर्थिक मागासलेपण: दलित महिलांची उपजीविका प्रामुख्याने मजुरीवर अवलंबून आहे आणि त्यांना रोजगाराच्या ठिकाणीही भेदभावाला सामोरे जावे लागते.
- शिक्षण आणि आरोग्याची कमतरता: दलित महिलांना मूलभूत शिक्षण आणि आरोग्य सुविधा मिळण्याततसेच सामाजिक सेवांमध्ये भेदभाव होतो .
- मुख्यप्रवाही चळवळीतील दुर्लक्ष: भारतीय स्त्रीवादी चळवळीत उच्चवर्णीय महिलांचे वर्चस्व असल्याने दलित महिलांचे प्रश्न अनेकदा दुर्लक्षित केले जातात .
- सामूहिक हिंसा: जमीनदार किंवा शक्तिशाली उच्चजातीय गटांकडून होणारा हिंसाचार आणि अत्याचार.

  आदिवासी महिलांचे प्रश्न:
- जंगल आणि जमिनीचे हक्क: वनक्षेत्रातील जमिनीवर हक्क नसणेजंगल व जमिनीवरील उपजीविकेचे प्रश्न आणि विस्थापनामुळे उपजीविकेचे साधन गमावणे.
- आरोग्य आणि कुपोषण: आरोग्य सुविधांचा अभावप्रसूतीदरम्यान योग्य उपचार न मिळणे आणि कुपोषणप्रजनन आरोग्याशी निगडित समस्या.

- शिक्षण आणि साक्षरता: आदिवासी महिलांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण अत्यंत कमी आहेपुरुषांपेक्षा अधिक निरक्षर ज्यामुळे त्या जागरूक नसतात.
- रोजगार आणि आर्थिक अवलंबित्व: उत्पन्नाच्या मर्यादित साधनेरोजगार योजनांची अपुरी माहितीकामकरी आदिवासी महिला आणि रोजगारासाठी स्थलांतर.
- सामाजिक आणि सांस्कृतिक समस्या: पुरुषांपेक्षा अधिक निरक्षर असल्यामुळे सामाजिक नियम आणि रूढींमध्ये अडकून पडणे.
- सुरक्षा आणि शोषण: दुर्गम भागात राहिल्यामुळे आणि शिक्षणाअभावी त्यांच्यावर होणारे अत्याचार.

वंचित महिलांचे प्रश्न:

वंचित महिलांचे प्रश्न प्रामुख्याने गरिबीअशिक्षिततासामाजिक असमानता आणि घरगुती हिंसा यांभोवती फिरतात. त्यांना शिक्षणआरोग्य सेवाआणि मालमत्तेच्या अधिकारांपासून वंचित राहावे लागते. याशिवाय बालविवाहसक्तीचे विवाहशारीरिक अत्याचार आणि कामाच्या ठिकाणी सुरक्षिततेचा अभाव हे प्रमुख प्रश्न आहेत.

वंचित महिलांच्या प्रश्नांची सविस्तर माहिती खालीलप्रमाणे:

- गरीबी आणि रोजगाराचा अभाव: अनेक महिलांना आर्थिक सुबत्ता नसल्यामुळे त्यांच्यावर अवलंबून राहावे लागते.
- समान वेतनाचा अभाव: समान कामासाठी पुरुषांच्या तुलनेत महिलांना कमी वेतन मिळणे.
- मालमत्तेच्या हक्कांची कमतरता: जमीन किंवा मालमत्तेवर मालकी हक्क नसणे.

सामाजिक अत्याचार आणि हिंसा:

- घरगुती हिंसाचार: शारीरिकमानसिक आणि लैंगिक छळ.
- सामाजिक प्रथा: बालविवाहहुंडाबळीआणि सक्तीचे विवाह.
- सुरक्षिततेचा अभाव: कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ आणि सार्वजनिक ठिकाणी असुरक्षितता.
- शिक्षण न मिळणे: प्राथमिक शिक्षणापासूनही वंचित राहणे.

आरोग्य समस्या : सकस आहाराचा अभावप्रसूती दरम्यान जोखीम आणि आरोग्य सुविधांचा अभाव.

- निर्णय घेण्याचे अधिकार नसणे: घरातील किंवा समाजातील निर्णयांमध्ये सहभागी करून न घेणे.
- कायदेशीर ज्ञानाचा अभाव: हक्कांबद्दल माहिती नसल्यामुळे अन्यायाविरुद्ध आवाज न याव्यतिरिक्त आदिवासी भटके-विमुक्त आणि इतर उपेक्षित समूहातील महिलांना अधिक तीव्र समस्यांना सामोरे जावे लागतेअसे विविध प्रकरच्या अहवालातून सूचित होते
- संघर्षाचे स्वरूप
- या महिला केवळ बळी नसून त्या 'संघर्षकर्त्या' आहेत:

दलित महिलांच्या संघर्षाचे स्वरूप:

- त्रिविध दडपशाही: जात (अस्पृश्यता)वर्ग (गरीबी) आणि लिंग (स्त्रिया म्हणून) या तीन स्तरांवर संघर्ष.
- दलित स्त्रीवाद : मुख्य प्रवाहातील स्त्रीवादी चळवळ सवर्ण स्त्रियांच्या प्रश्नांवर केंद्रित असल्यानेदलित महिलांनी स्वतःचा स्वतंत्र 'दलित स्त्रीवाद' उभा केला. यात सवर्ण पितृसत्ता आणि दलितांतर्गत पितृसत्ता अशा दोन्ही आव्हानांचा समावेश आहे.

- अस्पृश्यता आणि हिंसेविरुद्ध लढा: जात-आधारित हिंसाबलात्कार आणि सामाजिक बहिष्काराविरुद्ध लढा.
- आर्थिक व शैक्षणिक सक्षमीकरण: सन्मानजनक रोजगारसमान वेतन आणि शिक्षणासाठी संघर्ष.
- राजकीय सहभाग: पंचायत राज आणि राष्ट्रीय पातळीवर प्रतिनिधित्व मिळवण्यासाठीचा लढा.

प्रमुख उदाहरणे व ऐतिहासिक संदर्भ:

<u>डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर</u> आणि सुरुवातीची चळवळ (१९२०-३० चे दशक): डॉ. आंबेडकरांच्या प्रेरणेने दलित महिलांनी अस्पृश्यता निवारण आणि शिक्षणासाठीविशेषतः महाडच्या चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहात (१९२७) सहभाग घेतला.

(बेबी कांबळे): 'जिणं आमुचं' या आत्मचरित्रातून दलित महिलांच्या कष्टमयी व संघर्षमय जीवनाचे वास्तव मांडले.

(ऊर्मिला पवार): 'आयदान' या आत्मचरित्रातून आणि दलित स्त्रीवादी साहित्य चळवळीतून (१९७० नंतर) जाती आणि स्त्रीत्वाच्या प्रश्नांवर भाष्य केले.

आदिवासी महिलांच्या संघर्षाचे स्वरूप:

- <u>जल-जंगल-जमीन हक्क</u>: आपली उपजीविकासंस्कृती आणि नैसर्गिक संसाधनांचे रक्षण करण्यासाठी प्रस्थापित व्यवस्था आणि कॉर्पोरेट कंपन्यांविरुद्ध लढा.
- <u>विस्थापनविरोधी संघर्ष</u>: विकास प्रकल्पांमुळे होणाऱ्या जबरदस्ती विस्थापनाला विरोध.
- <u>सामाजिक व पितृसत्ताक दडपशाहीविरोधात</u>: आदिवासी समाजांतर्गत अनिष्ट रूढी-परंपरा (उदा. जात पंचायत) आणि बाह्य शोषणहिंसाचाराविरुद्ध संघर्ष .
- <u>आर्थिक स्वावलंबन</u>: परंपरागत शेती/वनोपजावर आधारितगरिबीतून बाहेर पडण्यासाठी लघुउद्योगांचे नेतृत्व .
- <u>शिक्षण आणि अस्मिता</u>: शिक्षण व जागृतीद्वारे स्वतःची ओळख आणि हक्कांसाठी लढा .

नेतृत्व करणाऱ्या आदिवासी महिलांची उदाहरणे:

- सोनी सोरी (छत्तीसगड): बस्तरमधील आदिवासींवर होणाऱ्या मानवी हक्क उल्लंघनाविरुद्ध आणि पोलिसांच्या अत्याचाराविरोधात संघर्ष करणारी खंबीर कार्यकर्ती
- राणी गायदिन्लू (मणिपूर): ब्रिटीशांविरुद्ध स्वातंत्र्यलढ्यात आदिवासी जमातीचे नेतृत्व करणारी ऐतिहासिक व्यक्तिमत्त्व
- दयामनी बारला (झारखंड): 'झारखंडची लोखंडी स्त्री' म्हणून ओळखजल-जंगल-जमीन वाचवण्यासाठी आणि विस्थापनविरोधी आंदोलनातील महत्त्वाचा चेहरा [२]।
- मायलम्मा (केरळ): प्लाचीमडा येथे कोका-कोला प्रकल्पाविरुद्धच्या ऐतिहासिक आंदोलनाचे नेतृत्व चमी मुर्मू (झारखंड): पद्मश्री पुरस्कारप्राप्त पर्यावरणवादीज्यांनी हजारो महिलांना आर्थिक स्वावलंबन आणि पर्यावरण रक्षणासाठी संघटित केले.

नजूबाई गावित (महाराष्ट्र):

आदिवासी संस्कृती आणि समतावादी मूल्यांसाठी संघर्ष करणाऱ्या महाराष्ट्रातील नेत्या नजुबाईंचा जन्म १० जानेवारी १९५० रोजी बोढरीपाडा (तालुका साक्री, जिल्हा नंदुरबार) येथे भूमिहीन मावची आदिवासी कुटुंबात झाला. दळणवळणाची साधने, रस्ते, वीज, शिक्षण अशा भौतिक सुविधा तेथे नाहीत. दुर्गम प्रदेश आणि परिस्थिती दारिद्र्यमय व कष्टमय. तशा प्रतिकूल परिस्थितीत त्यांना चौथीपर्यंत शिक्षण घेता आले. लग्नानंतरही त्यांचा दारिद्र्यमय

परिस्थितीशी संघर्ष काही सुटला नाही. उलट, त्यांच्यावर पती-मुले यांच्याकडे लक्ष पुरवण्याची जबाबदारी आली. नजुबाई कॉ. शरद पाटील यांच्या संपर्कात आल्यानंतर मात्र त्यांच्या जीवनात आमूलाग्र परिवर्तन घडले. नजुबाईंचा स्वभाव मूलतः अन्यायाविरुद्ध पेटून उठण्याचा असल्याने शरद पाटील यांच्या साथीने त्यांना नवीन ऊर्जा मिळाली. त्या लढवय्या कार्यकर्त्याच्या भूमिकेतून परिवर्तनवादी चळवळीमध्ये उपेक्षित, वंचित घटकांच्या न्यायासाठी पाय रोवून उभ्या राहिल्या.नजुबाईंनी स्वीकारलेले समाज-परिवर्तनाचे कार्य सातत्याने चालू आहे. त्यांनी १९७४ साली 'धुळे जिल्हा श्रमिक महिला संघा'ची स्थापना केली व मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षात प्रवेश केला. त्यांनी १९७८ साली जातीच्या प्रश्नावर मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाचा राजीनामा देऊन 'सत्यशोधक कम्युनिस्ट पक्ष' व 'सत्यशोधक कष्टकरी महिला सभा' यांची स्थापना केली. त्यांनी साक्रीला 'दलित-आदिवासी-ग्रामीण संयुक्त साहित्य महासभा' १९८६साली स्थापन केली. त्यांनी तशा प्रकारची साहित्य संमेलने होण्यासाठी पुढाकार घेतला. त्या उपेक्षित, वंचित, पीडित घटकांच्या संदर्भात अनेक लढ्यांत अग्रेसर राहिल्या व त्यासाठी त्यांना काही वेळा कारावासही भोगावा लागला आहे. देशात आणीबाणी १९७५ मध्ये जाहीर झाली, तेव्हा त्या स्थानबद्ध झाल्या. त्या १९७८ पासून 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ नामांतर लढ्या'त पुढाकार घेऊन शेकडो महिलांसह सहभागी झाल्या. त्यांनी सटाण्याला १९९८साली भरलेल्या पाचव्या दलित-आदिवासी-ग्रामीण संयुक्त साहित्य संमेलनात 'अब्राह्मणी साहित्य व कला महासभा' स्थापनेची घोषणा केली. नजुबाईंचे चळवळीतील हे कार्य विस्मयकारक असेच आहे.

साहित्यिक चळवळ:

दलित स्त्रियांनी आत्मचरित्रेकविता आणि कथांच्या माध्यमातून आपल्या वेदनेला व संघर्षाला वाचा फोडलीजी आता 'दलित स्त्रीवादी साहित्य' म्हणून ओळखली जाते. १९८०-९० नंतरचा लढा: राष्ट्रीय दलित महिला महासंघासारख्या संघटनांद्वारे (नॅशनल फेडरेशन ऑफ दलित वूमन) हिंसाचाराविरुद्ध व जमिनीच्या हक्कांसाठी संघर्ष तीव्र झाला.अस्मितेची लढाई: बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेतून दलित महिलांनी स्वतःची स्वतंत्र ओळख निर्माण केली आहे. स्वाभिमान आणि शिक्षणाचा आग्रह हा त्यांच्या संघर्षाचा केंद्रबिंदू आहे.जल-जंगल-जमीन: आदिवासी महिलांनी आपल्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या संरक्षणासाठी आंदोलनांचे नेतृत्व केले आहे.साहित्यिक आणि सांस्कृतिक प्रतिकार: दलित आणि आदिवासी साहित्यातून स्त्रियांनी आपल्या वेदना आणि संघर्षाचे जिवंत चित्रण मांडले आहे.

वंचित महिलांच्या संघर्षाचे स्वरूप:

- मूलभूत हक्कांसाठी लढा: अन्ननिवाराशिक्षणआरोग्य आणि सुरक्षिततेसाठी संघर्ष .
- आर्थिक स्वावलंबन: अत्यल्प वेतनरोजगाराचा अभाव आणि (विनावेतन घरकाम) याविरुद्धचा लढा.
- हिंसाचाराचा प्रतिकार: कौटुंबिक हिंसाचारलैंगिक शोषणहुंडाबळी आणि हुंडा प्रथा यांसारख्या अन्यायाविरुद्धचा संघर्ष.
- जातीय आणि सामाजिक भेदभाव: दलितांसारख्या वंचित गटांतील महिलांना दुहेरी भेदभावाला (लिंग आणि जात) तोंड द्यावे लागते.
- राजकीय सहभाग: निर्णय प्रक्रियेत स्थान मिळवण्यासाठी आणि धोरणांमध्ये महिलांचा आवाज बुलंद करण्यासाठी प्रयत्न .

संघर्षाची प्रमुख उदाहरणे:

- सावित्रीबाई फुले आणि फातिमा शेख: १८४८ मध्ये मुलींची पहिली शाळा सुरू करून शिक्षणातून सक्षमीकरणाचा पाया रचला .

- **सुभाषिनी मिस्त्री (पश्चिम बंगाल): पतीच्या निधनानंतरकेवळ भाजी विकून गरिबांसाठी रुग्णालय** (Humanity Hospital) **उभारले**.
- **कमल कुंभार (महाराष्ट्र): उस्मानाबादमधील एक महिला सामाजिक उद्योजकज्यांनी इतर वंचित महिलांना स्वावलंबी बनवले** .
- **लक्ष्मी अग्रवाल (उत्तर प्रदेश): सिड हल्ल्यातून सावरून'स्टॉप सिड अटॅक्स' मोहिमेद्वारे अन्यायाविरुद्ध लढा दिला** .
- **रमाबाई रानडे: 'सेवा सदन'च्या माध्यमातून महिलांच्या शिक्षणासाठी आणि आर्थिक स्वावलंबनासाठी कार्य केले** .

निष्कर्ष :

दलितआदिवासी व वंचित महिलांचा संघर्ष केवळ 'स्त्री' म्हणून नाहीतर 'दलित/आदिवासी स्त्री' म्हणून आहे. त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी केवळ कायदे पुरेसे नसून जात-आधारित भेदभावाचे निर्मूलन करणे गरजेचे आहे. जेव्हा या महिलांना सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय निर्णयप्रक्रियेत मुख्य स्थान मिळेल तेव्हाच खऱ्या अर्थाने स्त्री मुक्तीचा लढा पूर्ण होणार नाही. दलित महिलांचे प्रश्न केवळ स्त्रियांचे प्रश्न नसून ते सामाजिक आणि जाती-आधारित अन्यायाशी निगडीत आहेत. त्यांच्या समस्या सोडवण्यासाठी विशेष कायदे अंमलबजावणी आणि सामाजिक जाणीव जागृतीची गरज आहे. तसेच आदिवासी महिलांचा संघर्ष हा प्रामुख्याने जलजंगलजमीन (नैसर्गिक संसाधने)सामाजिक न्याय आणि अस्मितेसाठीचा संघर्ष आहे . त्यांना बाह्य आक्रमणविस्थापन, गरीबीआणि पितृसत्ताक मानसिकतेचा सामना करावा लागतो . या महिलांनी पर्यावरण संरक्षणहक्कांची लढाई आणि आर्थिक स्वावलंबनाचे नेतृत्व केले असूनसोनी सोरीराणी गायदिन्लू यांसारख्या अनेक नेत्यांनी मोलाची भूमिका बजावली आहे.थोडक्यात सांगायचे तर: या महिलांचा संघर्ष हा केवळ हक्कांचा नाही, तर 'माणूस म्हणून जगण्याचा' आहे. जोपर्यंत या शोषितांच्या शोषितांचा (Dalit-Adivasi women) आवाज मुख्य प्रवाहातील स्त्रीवादात समाविष्ट होत नाही, तोपर्यंत भारतीय स्त्रीवाद अपूर्णच राहील.

दलित, आदिवासी आणि वंचित महिलांच्या प्रश्नांचे निराकरण केवळ कायदेशीर तरतुदींनी होणार नाही. त्यासाठी:

१. त्यांच्या 'स्व-ओळखीला' सन्मान मिळणे आवश्यक आहे.
२. निर्णयाच्या प्रक्रियेत या महिलांचा सहभाग वाढवणे गरजेचे आहे.
३. 'आंतरविभागीयता' (Intersectionality) लक्षात घेऊन धोरणे आखणे आवश्यक आहे.
४. आंबेडकरी स्त्रीवादाचा प्रवाह :आजही जात हे शोषणाचं हत्यार आहे याकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. दलित स्त्री जात, लिंग आणि वर्ग या तिन्ही स्तरांवर शोषण अनुभवते.
५. स्वतंत्र ओळख: दलित स्त्रीवादाने मुख्य प्रवाहातील स्त्रीवादाला प्रश्न विचारतस्वतःच्या वेदनेतून स्वतःची चळवळ उभी केली आहे.
६. नेतृत्त्वाचा उदय :शांताबाई दाणींसारख्या नेत्यांनी शिक्षणाद्वारे दलित स्त्रियांना सक्षम केलेतर ग्रासरूट्स पातळीवर आदिवासी व भटक्या-विमुक्त महिलांनी स्वतःचे प्रश्न मांडण्यास सुरुवात केली आहे.
७ हक्कांची लढाई: जमीनमालमत्ता हक्क आणि जंगलावरील हक्कासाठी आदिवासी महिलांचा संघर्ष.
८. बदलाची चाहूल: महिला समख्या सारख्या उपक्रमांनी आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील सहभागामुळे या महिलांमध्ये राजकीय जाणीव जागृत होत आहे.
९. साहित्यिक आणि सांस्कृतिक प्रतिकार: दलित आणि आदिवासी साहित्यातून स्त्रियांनी आपल्या वेदना आणि संघर्षाचे जिवंत चित्रण मांडले आहे.

१०. वंचित घटकातील (दलित/ग्रामीण/गरीब) महिलांचे सक्षमीकरण हा सामाजिक न्यायाचा आणि विकासाचा कणा आहे. शतकानुशतके शिक्षणमालमत्ता आणि निर्णय प्रक्रियेपासून दूर राहिलेल्या या महिलांना जातीभेदआर्थिक दारिद्र्य आणि लिंगभेदाचा दुहेरी फटका बसतो. त्यांच्या सक्षमीकरणासाठी शिक्षणकौशल्य विकास आणि बचत गटांसारख्या माध्यमांतून आर्थिक स्वावलंबन आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रथ :

१) जागतिकीकरणानंतरचे मराठी साहित्य : प्रा. प्रल्हाद लुलेकर गौरव ग्रंथ
संपादक : प्रा. नागनाथ कोतापल्ले , प्रा. दत्ता भगत

२) वाङ्मयीन प्रवृत्ती तत्वशोध : डॉ. दादा गोरे गौरव ग्रंथ
संपादक : केशव मेश्राम

३) स्त्रीवाद आणि १९७५ नंतरची मराठीतील आत्मचरित्रे
भरत कुमार भागाजी भालेराव

४) भारतीय दलित साहित्य : संपादन - शरणकुमार लिंबाळे